

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
Украинский национальный комитет византинистов
Харьковская епархия Украинской Православной Церкви
(Московского Патриархата)
Свято-Пантелеимоновский храм (Харьков)

Нартекс Byzantina Ucrainensis

Том 2

ῚΡωμαῖος:
сборник статей
к 60-летию
проф. С. Б. Сорочана

Харьков “Майдан” 2013

УДК 94(4)"0375/1492"

ББК 63.3(0)4

Р 69

Ῥωμαϊός: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. – Т. 2. – Харьков: Майдан, 2013. – 596 с.
ISBN 978-966-372-490-4.

Редакционный совет:

- Онуфрий (О. В. Легкий), архиепископ Изюмский, магистр богословия (Харьков)
Н. Н. Болгов, доктор исторических наук, профессор (Белгород)
Л. В. Войтович, доктор исторических наук, профессор (Львов)
А. Г. Герцен, кандидат исторических наук, доцент (Симферополь)
Г. Ю. Ивакин, член-корреспондент НАНУ (Киев)
С. П. Карпов, академик РАН (Москва)
А. П. Моця, член-корреспондент НАНУ (Киев)
П. П. Толочко, академик НАНУ (Киев)
А. А. Тортика, доктор исторических наук, профессор (Харьков)

Редакционная коллегия:

- С. Б. Сорочан, доктор исторических наук, профессор, главный редактор (Харьков)
Николай (Н. В. Терновецкий), протоиерей,
настоятель Свято-Пантелеимоновского храма (Харьков)
Владимир (В. В. Швец), протоиерей, настоятель Свято-Антониевского храма
при Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина (Харьков)
Петр (П. В. Казачков), протоиерей, настоятель Свято-Алекса́ндро-Невского храма,
кандидат богословия (Харьков)
А. Н. Домановский, кандидат исторических наук, доцент,
зам. главного редактора (Харьков)
А. Д. Каплин, доктор исторических наук, профессор (Харьков)
С. И. Лиман, доктор исторических наук, профессор (Харьков)
П. Е. Михалицын, кандидат богословия, кандидат исторических наук,
отв. секретарь (Харьков)
Ю. М. Могаричев, доктор исторических наук, профессор (Симферополь)
С. И. Посохов, доктор исторических наук, профессор (Харьков)
А. В. Сазанов, доктор исторических наук, профессор (Москва)

Рецензенты:

- Э. Б. Петрова, доктор исторических наук, профессор
И. В. Немченко, кандидат исторических наук, доцент

*Рекомендовано к печати ученым советом
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина*

Адрес редакционной коллегии:

Украина, 61077, Харьков, площадь Свободы, 4,
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
кафедра истории древнего мира и средних веков.
Тел. (057) 707-53-37; e-mail: byznartex@gmail.com

*Печатается при финансовой поддержке
Харьковской епархии Украинской Православной Церкви (Московского Патриархата)
и Свято-Пантелеимоновского храма (Харьков)*

УДК 94(4)"0375/1492"

ББК 63.3(0)4

© Авторы статей, 2013

© Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2013

© Украинский национальный комитет византинистов, 2013

© Свято-Пантелеимоновский храм (Харьков), 2013

ISBN 978-966-372-490-4

О. Б. Бубенок, В. А. Бушаков

**ПОХОДЖЕННЯ МАДЯРСЬКИХ ЕТНОНІМІВ,
ТОПОНІМІВ ТА ТИТУЛІВ, ЗГАДАНИХ У ТРАКТАТІ
КОСТЯНТИНА БАГРЯНОРОДНОГО
«DE ADMINISTRANDO IMPERIO»**

Аналіз письмових джерел дозволяє вважати, що в першій половині IX ст. у степах Північного Причорномор'я з'явилися нові прибульці зі Сходу – мадяри-угорці, яких візантійські автори назвали «турками». Показово те, що про ці події ми знаємо завдяки європейським та мусульманським джерелам, написаним у X ст. та в пізніший період. Найбільш докладні відомості про мадярів-«турків» містяться у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «De administrando imperio» («Про управління імперією»).

Так, Костянтин у 38 розділі свого трактату про мадярів-«турків» повідомляє таке: «[Знай], что народ турок имел древнее поселение близ Хазарии, в местности, называвшейся Лебедия – по прозвищу их первого воеводы. Этот воевода прозывался личным именем Лебедия, а по названию достоинства его именовали воеводой, как и прочих после него. Итак, в этой местности, уже названной Лебедии, течет река Хидмас, которая именуется также Хингилус. В те времена они не назывались турками, а именовались по неведомой причине савартами-асфалами. Турок было семь племен, но архонта над собой, своего ли или чужого, они никогда не имели; были же у них некие воеводы, из которых первым являлся вышеназванный Лебедия. Они жили вместе с хазарами в течение трех лет, воюя в качестве союзников хазар во всех войнах. Хаган, архонт Хазарии, благодаря мужеству турок и их воинской помощи, дал в жены первому воеводе турок, называемому Лебедией, благородную хазарку из-за славы о его доблести и знаменитости его рода, чтобы она родила от него. Но этот Лебедия по неведомой случайности не прижил детей с той хазаркой. Пачинакиты же, прежде названные кангар (а название кангар давалось у них в соответствии с благородством и мужеством), двинувшись на хазар войною и будучи побеждены, были вынуждены покинуть собственную землю и населить землю турок. Когда же меж турками и пачинакитами, тогда называвшимися кангар, состоялось сражение, войско турок было разбито и разделилось на две части. Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, – они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу...»¹. Як повідомляє

Костянтин Багрянородний, після того, як печеніги напали на «турків»-угорців, останні змушені були мігрувати з місцевості Ателькузу до Подунав'я².

Окрім того, у 39 розділі свого твору Костянтин Багрянородний свідчить про те, що в IX ст., до переселення мадярів-«турків» до Паннонії, до них пристала частина хозарів, яких він назвав «каварами»: «Да будет известно, что так называемые кавары произошли из рода хазар. Случилось так, что вспыхнуло у них восстание против своей власти, и когда разгорелась междоусобная война, эта прежняя власть их [все-таки] одержала победу. Одни из них были перебиты, другие, бежав, пришли и поселились вместе с турками в земле пачинакитов, сдружились друг с другом и стали называться каварами. Поэтому и турок они обучили языку хазар и сами до сей поры говорят на этом языке, но имеют они и другой – язык турок. По той причине, что в войнах они проявили себя наиболее мужественными из восьми родов и так как предводительствовали в бою, они были выдвинуты в число первых родов. Архонт же у них один (а именно на три рода каваров), существующий и по сей день»³. Костянтин Багрянородний, як й інші інформатори, подав нам перелік племен мадярської кофедерації, які наприкінці IX ст. переселилися до Паннонії: *Кавари* (Κάβαροι) – хозари за походженням, *Некі* (Νέκη), *Мезері* (Μεζέρη), *Куртугермат* (Κουρτουγεριάτου), *Таріана* (Ταριάνου), *Генах* (Γενάχ), *Карі* (Καρή) та *Касі* (Κασή)⁴. Як бачимо, серед них були і «кавари», які мали хозарське походження.

Константин у 40-му розділі свого твору також торкається титулатури сучасних йому мадярів, які тоді вже жили в Паннонії: «Должно знать, что гила и карха суть не собственные имена, а достоинства». Як бачимо, тут вже не згадано відомий раніше титул ватажка мадярів – *воєвода*⁵.

Таким чином, текст трактату «Про управління імперією» вже давно заганяє дослідників у глухий кут, особливо в тих місцях, де йдеться про давніх мадярів. Так, нам невідомо, чому Костянтин Багрянородний назвав мадярів «турками». Невідомо також, що означає назва країни мадярів *Лебедія* і де вона розташовувалася. Не зрозуміло, чому ім'я вождя мадярів та назва їхньої країни – *Лебедія* – співпадали. Потребує пояснення також назва *саварти-асфали*. До кінця не зрозумілим залишається також походження етноніма *кавари*. Не зрозуміло також, чому титул давнього правителя мадярів *воєвода* у X ст. зник і замість нього для позначення верховного правителя мадярів почали використовувати термін *гіла*. Нам здається, що такі розбіжності в тексті Костянтина стали наслідком того, що він користувався повідомленнями різних інформаторів.

У своїх коментарях до твору Костянтина «Про керування імперією» В. П. Шушарин зазначив, що Костянтин скористався трьома джерелами інформації про мадярів: повідомленнями посла Гаврила, повідомленнями мадярських вождів Термачу і Булчу, які відвідали Константинополь приблизно 948 р., і розповідями хозарів з числа охорони імператора⁶.

Перший інформатор згаданий у 8-му розділі твору Костянтина: «Когда клирик Гавриил как-то был послан к туркам по повелению василевса и сказал им: «Василевс заявляет вам, чтобы вы отправились и прогнали пачинакитов с мест их, а вы расположились бы вместо них, так как прежде там располагались, – дабы находится близ царственности моей и дабы, когда я того пожелаю, я отправлял

послов и вскорости находил вас», – то все архонты турок воскликнули в один голос: «Сами мы не ввяжемся в войну с пачинакитами, так как не можем воевать с ними, – страна [их] велика, народ многочислен, дурное это отродье. Не продолжай перед нами таких речей – не по нраву они нам»⁷.

Про своїх угорських інформаторів Костянтин повідомляє в 40-му розділі свого твору таке: «Должно знать, что гила и карха суть не собственные имена, а достоинства. Должно знать, что Арпад, великий архонт Турции, породил четырех сыновей: первым Таркацуса, вторым Иелеха, третьим Иутоцуса, четвертым Залтаса. Должно знать, что первый сын Арпада, Таокацус, породил сына Тевелиса, второй сын, Иелех, породил сына Эзелеха, третий сын, Иутоцус, породил сына Фалициса, нынешнего архонта, а четвертый сын, Залтас, породил сына Таксиса. Должно знать, что все сыновья Арпада умерли, а внуки его, Фалис, Тасис и их двоюродный брат Таксис, живы. Должно знать, что умер Тевелис и что имеется его сын Термацус – друг, недавно приходивший вместе с Вулцусом, третьим архонтом и кархой Турции»⁸.

Однак є підстави вважати, що коло інформаторів Костянтина про давню історію мадярів не обмежується лише згаданими особами. Серед них могли бути і слов'янські, і мусульманські, і печенізькі інформатори. Саме на це наводить аналіз назв та титулів, що містяться в тих розділах твору Костянтина Багрянородного, де йдеться про мадярів.

Ще 1978 р. Т. Левицкий у статті «*Мадяри*» у *середньовічних арабських і перських географів*, опублікованій російською, відзначив: «У середньовічних арабомовних і персомовних географічних творах можна зустріти трохи етнонімів, за якими сучасний дослідник вправі бачити назви угорців. Це такі позначення, як “ал-Маджгарія”, “Башгірд”, “Унгар”, “Тюрк”, “Саварт” і похідні від них»⁹.

Так, досить докладні відомості про мадярів містяться у творі арабомовного автора першої половини X ст. Ібн Русте. Він таким чином описує володіння мадярів: «Живут они в шатрах и перекочевывают с места на место, отыскивая кормовые травы и удобные пастбища. Земля их обширна; одною окраиной своею прилегает она к Русскому морю (Черному морю), в которое впадают две реки; одна из них больше Джейгуна (Аму-Дарьи); между этими-то двумя реками и находится местопребывание Мадьяр. С наступлением зимнего времени, кто из них к самой реке ближе, к той реке прикочевывает и остается там в продолжение зимы, занимаясь рыболовством. Жить им зимой у тех рек удобнее, чем где-либо. Земля Мадьяр богата лесами и водами, и почва там сыра. Много у них также и хлебопахотных полей... Мадяры господствуют над всеми соседними Славянами, налагают на них тяжелые оброки и обращаются с ними, как с военнопленными... Воюя Славян и добывши от них пленников, отводят они этих пленников берегом моря к одной из пристаней Румской земли, который зовется Карх. Сказывают, что в прежние времена Хозаре, опасаясь Мадьяров и других соседних с землею своею народов, окапывались противу них рвами...»¹⁰. Отже, розповідь Ібн Русте про дві великі ріки та про сусідство мадярів, як до слов'ян, так і до візантійських володінь, не дають змоги визначити, про яку територію тут йдеться. Одне безсумнівно: Ібн Русте, який писав у першій половині X ст., запозичив ці дані про мадярів у свого попередника, що є відображенням реалій IX ст.

Ібн-Русте вважає мадярів тюрками¹¹, а Костянтин називає мадярів тільки *ТоЇркои*, тобто тюрками¹², тому перекладачеві трактату на російську слід було вживати термін *тюрки*, а не *турки*, хоча грец. **ТоЇркос** значить «турок», а «тюрки» буде **тoυρανοί**. В. П. Шушарін пояснював цей пасаж таким чином: «Факторами, що обумовлювали появу цих особливостей даного стереотипу, були приналежність мадярів до того типу військової організації, до якої належав народ кінця VI – початку VII ст., який мав етнікон (можливо, і самоназву) «турки», а також наявність у візантійців свідчень лише про ту частину мадярського етносу, що складала їхнє військо, і відсутність свідчень про самоназву мадярів»¹³. На думку А. Рона-Таша, «не може бути збігом, що мадяри, які розкололи Хозарську імперію, позначалися цим іменем»¹⁴.

В часи Костянтина турецький етнос ще не існував, не було й етноніма *турки*. З цього приводу В. М. Бібіков зазначає: «Письмові пам'ятники зафіксували термін з VI ст. для позначення групи народів (давні тюрки VI–VII ст., хозари IX ст., мадяри X–XI ст., вардаріюти XI–XIV ст., сельджуки XI–XIII ст.). Переносу на мадярів етнікона «турки» сприяла традиція візантійських авторів, які використовували збірні та архаїчні імена народів»¹⁵. Тому традицію такого вжитку етноніма *тюрки* відносно мадярів можна пояснити тим, що останні теж були кочівниками й кочували разом із тюрками¹⁶. Етнонім *мадяр* (угор. **magyar**), вірогідно, відображено у назві угорського племені *Меґери*¹⁷.

Що стосується локалізації мадярів у IX–X ст., то варто звернути увагу на один пасаж у творі Ібн Русте. Так, Ібн Русте повідомляє: «Между землею Печенегов и землею болгарских Эсегель лежит первый из краев Мадьярских»¹⁸. Ще Д. А. Хвольсон свого часу вбачав у болгарському племені *есегель* угорців-секлерів (угор. **székely**), що тепер мешкають у східній Трансильванії¹⁹. Г. В. Вернадський у монографії «Давня Русь» висловив припущення, що за часів раннього Середньовіччя район Дінця-Осколу був заселений асами аланського походження, які були відомі арабам за назвою *ескел* (*аскал*). Це, на його думку вказувало на їхнє перебування в басейні Осколу²⁰. Аналогічних поглядів дотримується також І. Г. Добродомов, який схильний розглядати первісний термін *Ас-кол* як тюркську назву «річка асів», що дало йому підстави пов'язувати болгарське плем'я *ескел* (*аскал*), яке проживало на Середній Волзі, з алано-аським населенням басейну Осколу. При цьому він вважав, що саме про цих жителів басейну річки Оскіл повідомляє на початку X ст. Ібн Русте, і відповідно дослідник схильний був локалізувати згаданих Ібн Русте мадярів на схід від Осколу²¹.

Проте А. П. Ковалівський, аналізуючи повідомлення Ібн Фадлана, дійшов висновку, що на початку X ст. носії цього етноніма мешкали на лівому березі Волги, біля Ками, тобто на значній відстані від басейну Осколу²². Саме повідомлення Ібн Фадлана про племена волзьких булгар дозволяє цілком погодитись зі спостереженнями А. П. Ковалівського: «И отъехал царь от воды, называемой Хеллече, к реке под названием Джавшыр и оставался около нее два месяца. Кроме того, он захотел, чтобы произошла перекочевка [племен], и послал за народом, называемым суваз, приказывая им перекочевать вместе с ним. [Они] же отказали ему. И [они] разделились на две партии. Одна партия – с [разным] отребьем, и над ними [еще раньше] провозгласил себя [самозванным] царем [кня-

зем] [некто] по имени Вырыг... Другая же партия была вместе с царем [князем] из [кочевого] племени, которого называли царем [племени] эскэл. Он был у него в повиновении, хотя [официально] еще не принял ислама. – Когда же он [царь] послал им [первой партии] это послание, то [они] испугались его намерения, и все вместе поехали совместно с ним реке Джавшыр»²³. Що стосується походження племені *ескел*, то це й досі становить окрему проблему. Проте це не є об'єктом дослідження даної статті.

Окрім того, немає підстав ототожнювати згаданих Ібн Русте мадярів і печенігів з населенням Північного Причорномор'я. Про те, що частина печенігів у X ст. залишалась на схід від Волги, повідомляв також Ібн Фадлан, який зустрів печенігів на території, що була значно віддалена від Хорезму: на південь від них були володіння гузів, а на півночі – землі башкирів, тобто йдеться про території наближені до Приуралля²⁴. Що стосується мадярів, то є сенс згадати повідомлення угорського місіонера Юліана про подорож на початку XIII ст. до країни приуральських мадярів, що була розташована саме на схід від країни волзьких булгар²⁵. Останні дослідження В. О. Іванова доводять, що ця територія мадярів охоплювала «лісостепові райони Південного Урала та Приуралля»²⁶. Але проблема локалізації мадярів на землях Північного Причорномор'я ще й досі залишається невирішеною.

У даному випадку найменш проблематичною уявляється локалізація країни *Ателькузу* (*Ατελκοῦζου*, або ріки *Ἐτέλ* і *Κουζοῦ*), тобто межиріччя (угор. *köz* 'проміжок'). Староугорське **atel* ~ **etel*, засвідчене в грецькій передачі як *Amíl* (*Ἀτῆλ*), значило 'велика ріка' й відповідає апелятиву чув. *атя́л*, тат. *идел*, башк. *изел* 'велика ріка' й потамоніму чув. *Атя́л*, тат. *Идел*, башк. *Изел* 'Волга'²⁷. *Ателькузу* – це, можливо, межиріччя Дністра, Пруту й Серету, звідки мадяр також витіснили печеніги²⁸.

Але, як відомо із твору Костянтина, перед цим мадяри мешкали у *Лебедії* (*Λεβεδία*), яку було ніби названо так на честь їхнього воєводи, якого звали *Лебедія* (*Λεβεδίας*). На сьогодні гіпотези вчених щодо локалізації країни *Лебедія* охоплюють великий регіон – від Волзько-Уральського межиріччя до басейну Бугу. Умовно їх можна розділити на кілька груп: 1) між Волгою і Уралом (Л. Варраді); 2) між Доном і його притокою Хопром (Є. О. Халікова); 3) між Доном і Дінцем (О. Пріцак); 4) між Кубанню і Доном (Й. Маркварт); 5) від низин Дону до Північно-Західного Причорномор'я (К. Цукерман); 6) між Доном, Дніпром та Дністром (А. Барта)²⁹. З останніх гіпотез варто згадати також досить цікавий підхід, заснований на аналізі археологічного матеріалу, з боку В. О. Іванова, який вважає, що «кордони цієї області знаходилися на північній периферії південноруських степів, у межиріччі Сіверського Дінця і Дніпра»³⁰. При цьому дослідники припускалися тієї думки, що з часом кордони Лебедії могли змінюватись.

Етимологію імені вождя й назви країни – *Лебедія* (*Λεβεδία*) – не визначено. Насамперед впадає в очі те, що назва території давніх угорців та ім'я їхнього ватажка – *Лебедія* співпадають. Але ще й досі ніхто з дослідників так і не зміг переконливо пояснити цей пасаж із твору Костянтина Багрянородного. Так, Г. В. Вернадський запропонував пов'язати назву антропонім та топонім

з орнітонімом: «Мадярська орда, відповідно до Костянтина Багрянородного, складалася із семи кланів, чи ogus. Вожді мали титул «воєвода», це слово запозичене зі слов'янської мови. Першого воєводу кликали Лебедіас. Можна припустити, що це не особисте ім'я, а назва клану. «Лебедь» – російське слово; **liba** значить «гусак» угорською. Паралель зі ще одним фіно-угорським племенем, вотяками, буде тут дуже доречною. Ще в давні часи кожен клан вотяків мав свій власний vorshud («тотем»), якому і поклонявся. Ми бачили, що птахи відігравали значну роль у міфології давніх фіно-угорських племен»³¹. Проте Г. В. Вернадський так і не пояснив, який був зв'язок між назвою давньоугорського тотему і країною давніх угорців на півдні Східної Європи. Складається враження, що в ситуації з терміном *Лебедія*, що являв собою одночасно і антропонім, і топонім, ми маємо певну помилку самого Костянтина Багрянородного або його інформаторів.

Проте з огляду на можливість походження назви від особливостей місцевості можна підтримати гіпотезу А. П. Новосельцева, який вважав, що термін *Лебедія* – «це еллінізована форма місцевого слова від давньоугорського *леведі*», що перекладається на грецьку у значенні «давнє, старе місцеперебування»³². Існують й інші гіпотези, але вони не вирішують питань щодо точної локалізації країни Лебедії.

Проте варто підтримати ідею, що назва *Лебедія* була пов'язана з особливостями ландшафту місцевості. Так, на місцезнаходження країни вказує ріка, локалізація якої теж не є визначеною, а саме: Хідмас (*Χιδμάς*), Сінгул (*Σινγυόϋλ*), або Хінгілус (*Χιγγιλοϋς*), – в якій вбачають Інгул чи Інгулець³³, тому Лебедія могла розташовуватися біля моря не лише на лівобережжі Дніпра, а й заходити до правобережжя. Берег моря між Дніпром і Дністром Костянтин іменує «Золотим берегом»³⁴. До речі, Костянтин називає Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут та Серет як мовою печенігів, так і грецькою: *Варух* (*Βαροϋχ*), *Куву* (*Κουβοϋ*), *Трулл* (*Τροϋλλος*), *Брут* (*Βροϋτος*) ~ *Бурат* (*Βουράτ*), *Сарат* (*Σάρατ*) і *Данáπρις*, *Воуоϋ*, *Дáнаστρις*, *Сéретος*³⁵. То чому він не міг вжити слов'янську назву країни, де мешкали мадяри? Грецько-латинський суфікс **-α / -ια**, який утворює назви країн, був запозичений разом із назвами країн в інші мови, у тому числі й слов'янські.

Наведена у трактаті легенда про походження розглянутого хороніма нагадує літописну легенду про перевізника через Дніпро Кия, його братів Щека та Хорива і їхню сестру Либідь, яка пояснює походження назви Києва та його топонімів: назви двох пагорбів та річки.

У хоронімі *Лебедія* міг відбитися слов'янський термін грецького походження: укр. і рос. **левада**, пол. **lewada** < **λεϊβάδα** 'пасовище' (звідки *Лівáдія* у Криму). Назва *Лебедія* могла означати 'Країна пасовищ', що вказувало на характер місцевості та на кочовий спосіб життя мадярів. Східнослов'янський термін **степ** досить пізнього походження³⁶. Східні слов'яни в середні віки називали степ **по-лем**, а угорці паннонський степ називають **puszta** 'пустище, поле, лука', словом запозиченим у слов'ян, хоча й мають слово угор. **mező** 'степ'.

Мадярська *Лебедія*, на нашу думку, розташовувалася не лише на Лівобережжі, а й могла досягати межиріччя Дніпра та Дністра. Хоча основна її територія мала охоплювати степи Приазов'я. Це підтверджує хроніка Шимона

де Кеца (XIII ст.), в якій міститься легенда про мандри предків угорців біля берегів «Меотида» – Азовського моря. Угорський історик повідомляє, що коли угорці досягли Меотида, то вони напали на «Беляра» (Булгара – *О. Б, В. Б.*), в якого відібрали жінок і дітей. Серед захоплених у полон були дві дочки аланського князя Дула, які згодом стали дружинами ватажків угорців Хунора і Магора³⁷.

Від грец. *λεῖβάδα* ‘пасовище’ може походити й київський потамонім **Лыбѣдь**³⁸. Оскільки у середньовіччя перська була *lingua franca* на Великому шовковому шляху, то не виключено й походження розглядуваного хороніма *Леведія* з перс. *лаб-і дәрйā* ‘берег моря’, достатньо згадати про переселення «савартів-асфалів» до «країв Персії». А це може означати, що від них ця назва, перекладена на перську, могла потрапити до інформаторів Костянтина.

Чи мають відношення угорські антропонім **Levente** (*Levente*, близько 1012–1046 або 1047, старший син *Vazul'a*, правителя Угорщини з династії Арпадів, пор. грецькі імена *Λέωντειος* і *Βασιλιάς*) та апелятив угор. **levente** ‘лицар, вітязь’, до розглядуваного хороніма? На нашу думку, не мають. Угор. **levente** було запозичене з турецької мови: турец. **levent** ‘матрос (в епоху яничарів)’, ‘стрункий і сильний’ (< італ. **levante**, ‘схід’, **Levante** ‘Близький Схід’) > новогрец. **λεβαντής** ‘молодець, богатир’. З угор. **levente** можуть походити угор. **legény** ‘хлопець’, з якого пояснюється укр. **лєгінь**, та укр. **лєвєнець**³⁹.

Термін **воєвода** (*βοέβωδος*), вжитий щодо Леведії⁴⁰, вказує, що інформатором з історії угрів міг бути слов'янин. Можливе й інше пояснення. Так, виходячи з інформації Ібн Русте, згідно якої титул правителя угорців в IX ст. був **кенде**⁴¹, зрозуміло, що це явно не влаштовувало паннонських інформаторів Костянтина, тому що до цього часу серед паннонських мадярів правила інша династія. Дослідники вже давно дійшли висновку, що до цього часу династія «гіли» (дьюли) узурпувала владу і змістила на другорядні позиції династію «кенде». Отже, паннонські інформатори не знайшли нічого кращого, ніж замінити **кенде** на запозичений у слов'ян близький за значенням термін **воєвода**. З іншого боку, співпадіння імені правителя і назви країни **Лебедія** може являти собою звичайну помилку, тобто словосполучення «воєвода Лебедія» могло походити від «правитель (воєвода) Лебедії».

Великий інтерес також становлять свідчення Костянтина в 39 розділі його трактату про народ каварів (грец. *Καβάροι*), який відколовся від хозарів і приєднався до мадярів: «Да будет известно, что так называемые кавары произошли из рода хазар. Случилось так, что вспыхнуло у них восстание против своей власти, и когда разгорелась междоусобная война, эта прежняя власть их [все-таки] одержала победу. Одни из них были перебиты, другие, бежав, пришли и поселились вместе с турками в земле пачинакитов, сдружились друг с другом и стали называться каварами. Поэтому и турок они обучили языку хазар и сами до сей поры говорят на этом языке, но имеют они и другой – язык турок. По той причине, что в войнах они проявили себя наиболее мужественными из восьми родов и так как предводительствовали в бою, они были выдвинуты в число первых родов. Архонт же у них один (а именно на три рода каваров), существующий и по сей день»⁴².

О. Й. Прицак висловив припущення, що етнічний термін *Кавар/Кабар* є похідним від *Капур* (*Καρύρ), який являв «ранню версію найменування»⁴³. В. П. Шушарін появу етноніма *кавари* усередині мадярської племінної конфедерації пояснював таким чином: «...у каварів в силу їхньої етнічної ситуації (відрив від основної маси хозарів, поділ на племена, які почали «дружити один з одним» в умовах постійних і тісних контактів з мадярами, які асимілювали їх у військово-політичному відношенні), зазвичай, послабшало розуміння приналежності до хозарів і не могло на даній стадії скластися розуміння етнічної спільності з мадярами (останньої та об'єктивно ще не існувало). Наслідком всього цього була неможливість появи у них власної самоназви, яка б висловлювала їхнє внутрішнє об'єднання. Тому, мені здається, кавари могли засвоїти і як самоназву ім'я, що дали їм мадяри»⁴⁴. Отже, є сенс пояснювати етнонім *кавари* з угор. *kóbor* «бродячий, мандрівний»⁴⁵.

Згадаймо також термін *саварту-асфали* із 38 розділу трактату Костянтина: «Одна часть поселилась к востоку, в краях Персии, – они и ныне по древнему прозвищу турок называются савартами-асфалами, а вторая часть в западном краю вместе с их воеводой и вождем Лебедией, в местах, именуемых Ателькузу...»⁴⁶. У зв'язку з цим досить цікаво, що народ *севорді* згадується у вірменських джерелах вже у VIII ст. і локалізується на ріці Кура. Дослідники звертають увагу на те, що ці *севорді* відомі у Закавказзі вже з 752 р., коли вони повстали проти арабів та зруйнували місто Шамхор⁴⁷. Проте більшість повідомлень про «савардіїв» (*севорді*) відноситься до пізнішого періоду. Так, на початку X ст. Ібн ал-Факіх згадує народ *ас-савардіа* при описі подій VIII ст. Зі свого боку ал-Мас'уді локалізує народ *сїявурдія* на Курі нижче Тифлісу і при цьому зазначає, що вони – гілка вірмен. Вірменський історик першої половини X ст. Іованнес Драсханакерці локалізує «савардіїв» біля міста Ганджа на Південному Кавказі⁴⁸. Отже, є підстави пов'язувати етнічну назву *саварту* з кавказьким регіоном.

Таким чином, дані Костянтина про савартів-асфалів дозволяють бачити в них одне із племен панівного угруповання мадярів, яке мігрувало до Закавказзя із Північно-Західного Кавказу через Дарьяльський прохід наприкінці IX ст. А відомості вірменських та арабських авторів про савордіїв поблизу Шамхора дозволяють бачити в них ще одне із племен савартів, яке мало мігрувати через Дарьял до 752 р. Варто зазначити, що савартам, щоб опинитися на території Закавказзя, треба було пройти через Дарьяльський прохід, тобто Ворота Аланів.

Що стосується етимології вжитого імператором стосовно мадярів етноніма *саварту-асфали* (*Σάβαρτοι Ἄσφαλοι*)⁴⁹, то на сьогодні відомо кілька пояснень. Так, Й. Маркварт вважав, що повідомлення Костянтина про савартів-асфалів має відношення до появи «севордіїв» біля Шамхора 752 р. Крім того, дослідник був схильний довіряти народній вірменській етимології, згідно з якою етнічну назву *севордік* слід тлумачити як «чорні діти». На підставі цього Й. Маркварт висловив припущення про їхній зв'язок із «чорними уграми», тому що були відомі «білі угри»⁵⁰. В. Ф. Мінорський також дотримувався аналогічної думки і вважав, що згаданий ал-Мас'уді народ *сїявурдія* на Курі міг з'явитися на Південному Кавказі лише у VIII ст. і до X ст. ці прибульці-угорці могли прийняти християнство і вірменізуватися. На його думку, грецьку назву *саварту-асфали*

слід розуміти як «білі сабарти», а *севордік*, відповідно до народної вірменської етимології, слід трактувати як «чорні сини»⁵¹.

Угорський дослідник А. Рона-Таш вважає, що етнічний термін *саварти* має відношення до народу савіри та до одного з племен волзьких болгар – *сувар*. Що ж до складеної назви *саварти-асфали*, то в другій частині А. Рона-Таш, як і деякі інші дослідники, бачить грецький епітет *asphales*, що повиннен означати «міцні, нездоланні»⁵².

На нашу думку, друга, грецька, частина перекладає першу, мадярську, а такий збіг семантичних значень обох слів не може бути випадковим: мадярське *szavatartó* значить ‘надійний, певний, вірний слову’, а грецьке *ἀσφαλής* – ‘надійний, вірний’. У мадярському слові приголосний – *t* – випав у результаті гаплогії. Отже, саварти мали бути надійними, тобто вірними клятві, щодо правителя мадярів, титул якого у IX ст. був *кендеh*, або вірними союзниками Візантії.

Коментуючи твір Ібн-Русте, Д. А. Хвольсон зауважив, що під титулом *кендеh*, на його припущення, ховається імя *Леведія* *لڤديا** людини, про яку розповідає Костянтин: «Слід знати, що Вулцус карха – син Калі кархи і що ім'я Калі є ім'я власне, а карха (*кархѣс*) – достоїнство, як і гіла (*γυλѣс*), котрий вищий за карху»⁵³. Ібн-Русте вказує, що главу мадярів називають *кендеh*, а їхнього царя – *джила*⁵⁴. Виходить, що звання *кенде* відповідає званню *карха*.

Згідно зі статтею з англomовної Вікіпедії, етимологія титулу *gyula* лишається нез'ясованою, але вона має бути тюркською. Пропонується його походження з китайської назви титулу представника знаті у гунів 谷蠡 *lùlǐ*, що був засвідчений у творі «Ші цзі» («Історичні записки») Сима Цяня (у середньокитайській мові ієрогліф 谷 ‘ущелина’ читався *kuk*⁴, у сучасній китайській він читається *gǔ*, а також *lù*, *yù* у власних іменах). Титул мав зберегтися у тюрків. У статті наведено також монгольське слово *жолоо(н)* ‘віжки’⁵⁵, але монгольські слова не мають відношення до походження угорського титулу, пор. халха-монг. *жолоодогч* ‘вождь’, від *жолоодох* ‘правити’, *жолооч* ‘кучер, ямщик’, від *жолоо(н)*.

К. Дьорферу не вдалося етимологізувати ні титул *gyula* *جوله* (*žula, *žülä, *gila), ані титул *күндә* (*kündä*). Вчений вважає, що *gyula* відповідає за значенням давньотюркському титулу *buyuruq* *بويوروق*, ‘великий візир’, вбачаючи етимон титулу *gyula* у давньотунгуському *gyla, *gyüle, *gyila, *gyila і виводячи слова *күндә* ‘король мадярів’ і *күндер* ‘якийсь високий титул у хозарів’ із хозарів. **kündä(r)*⁵⁶, пор. евенк. *дюлэ* ‘перёд’, ‘майбутнє’, *дюлэгү* ‘передній’ з угор. *gyula*.

Титул *gyula* вживався лише у IX–X ст., а потім, згідно з хронікою «Gesta Hungarorum», або «Chronica picta», ім'я *Дьюла* носили двоє нащадків дьюли Тугутума (*Tuhutum*)⁵⁷. Ім'я та прізвище *Dyula* поширені тепер серед мадярів.

За хронікою, завойовник Трансільванії Дьюла знайшов руїни римського міста Arulum (угор. *Gyulafehérvár* ‘Біла фортеця Дьюли’, рум. *Alba Iulia*). Угорське ім'я *Gyula* відповідає латинському імені *Július*⁵⁸, яке носив Юлій Цезарь – перший римський імператор, від когномена якого й утворився римський імператорський титул *Ceasar*. Від нього походять гот. *kaisar*, нім. *Keiser* і рос. *царь* (угор. *cár*). Чи не може титул *gyula* походити від імені *Július* подібно до того, як

від імені *Karl* (угор. *Károly*⁵⁹) короля франків (742–814) утворився слов'янський титул «король»: укр. і рос. **король**, словац. **král'** > угор. **király**?

На сході предки мадярів спілкувалися як із тюрками, так зі слов'янами та варягами-скандинавами, тому чи не відповідає титулу كوند (kündä) засвідчене у хроніці в часи правління короля Бели ім'я *Cundu*⁶⁰ й іншомовний титул із значенням «князь» або «король»: старослов. **кѣнась**, праслов. ***кѣнедзь** < прагерм. ***kuningaz** (давньосканд. **konungr**, давньоангл. **cyninȝ**, нім. **König**, англ. **king**)? Оскільки в угорській, як і у слов'янських мовах, відсутній звук **ŋ**, то давньосканд. **konung-** у ній цілком могло бути запозичене як ***kündä** чи ***kündü**: **konung-** > угор. ***künnd-** > ***kündü**, – пор., крім ***кѣнедзь**, також старослов. **кѣнигы** та угор. **könyv** 'книга'.

Щодо **кархӑс** пропонуємо кон'єктуру ***карлӑс**, оскільки курсивна «ламбда» відрізняється від курсивної «хі» лише рисою. Слово ***карлӑс** мало значення «король» і етимологізується з імені *Karl*, пор. угор. **király** 'король', 'цар'. Про те, що інформатор Костянтина щодо мадярів міг бути слов'янином, вже говорилося. Слова **карха** та **кенде** мають однакове значення і відповідно є спотвореними Костянтином та арабсько-перськими авторами.

Оскільки титул **кархӑс** (***карлӑс**) нижчий від титулу **улӑс**, то виникає питання, чи не походить він із тюрк. **qalḁa** 'калга (друга особа після хана, що очолювала, правє, більш численне, крило війська)', який запозичено з монгольської мови: халха-монг. **халаа(н)**, монг. старописемне **qalaḁan** 'зміна, заміна'⁶¹. Явища переходу звуку **l** у **r** чи навпаки та існування фонемі [l/r] з алофонами **l** та **r** поширені у мовах світу, але мадярській чи тюркським мовам ці явища не властиві, а у тюркські мови термін потрапив не раніше монгольського завоювання, тобто XIII ст., а йдеться про слова, засвідчені у X ст.

Таким чином, нами запропоновано нові етимології хороніма *Леведія*, етнонімів *кавари*, *саварти-асфали* та титулів *дьюла*, *кенде* і *карха*.

Список скорочень назв мов

англ. – англійська	перс. – перська
араб. – арабська	пол. – польська
араб. – арабська	прагерм. – прагерманська
башк. – башкирська	праслов. – праслов'янська
гот. – готська	рос. – російська
грец. – грецька	рум. – румунська
давньоангл. – давньоанглійська	старослов. – старослов'янська
давньосканд. – давньоскандинавська	тат. – татарська
евенк. – евенкійська	тюрк. – тюркські
італ. – італійська	угор. – угорська
монг. – монгольська	укр. – українська
нім. – німецька	халха-монг. – халха-монгольська
новогрец. – новогрецька	чув. – чуваська

- ¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1991. – С. 158–161.
- ² Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 161–163.
- ³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 162–163.
- ⁴ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 162–163.
- ⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 166–167.
- ⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 383.
- ⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 44–45.
- ⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 166–167.
- ⁹ *Левицкий Т.* «Мадьяры» у средневековых арабских и персидских географов // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 56.
- ¹⁰ *Хвольсон Д. А.* Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста. – СПб., 1869. – С. 26–27.
- ¹¹ *Хвольсон Д. А.* Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста. – С. 25.
- ¹² Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 158–161.
- ¹³ *Шушарин В. П.* Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997. – С. 130–131.
- ¹⁴ *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. – Budapest, 1999. – P. 282.
- ¹⁵ *Бибиков М. В.* 1. Хазары и древние тюрки // Кочевые цивилизации и Русь. – <http://www.getsoch.net/istoricheskij-opyt-mezhethnicheskix-otnoshenij-na-evrazijskom-prostranstve/>
- ¹⁶ *Бибиков М. В.* Византийская этнонимия: архаизация как система // Симпозиум «Античная балканистика: этногенез народов Евразии и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология» (Москва, 2–4 декабря 1980 г.). – М., 1980.
- ¹⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 162–163.
- ¹⁸ *Хвольсон Д. А.* Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста. – СПб., 1869. – С. 25.
- ¹⁹ *Хвольсон Д. А.* Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста. – С. 26, 46.
- ²⁰ *Vernadsky G.* Ancient Russia. – New Haven, 1943. – P. 241–242.
- ²¹ *Добродомов И. Г.* Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // Имя – этноистория. – М., 1989. – С. 15–17.
- ²² *Ковалевский А. П.* Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн Фадлана. – Чебоксары, 1954. – С. 35.
- ²³ *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С. 139.
- ²⁴ *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – С. 130.
- ²⁵ Рассказ Риско-католического миссионера Доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских Венгерцев, совершенном перед 1235 г. // ЗООИД. – Т. V. – Одесса, 1863. – С. 998–1002; *Аннинский С. А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – Т. III. – М., 1940. – С. 71–112.
- ²⁶ *Иванов В. А.* Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. – Уфа, 1999. – С. 108.
- ²⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 154–155, 388. Г. Є. Корнилов етимологізує тюркську назву Волги з д.-інд. **atala** бездонний; *назва одного з нижніх, підземних, світів, населених асурами (а – не, без + tala дно)*, див.: *Мурзаев С. М.* Словарь народных географических терминов. – М., 1984. – С. 229.
- ²⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 160–161, 164–165, 393.
- ²⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 392, прим. 3; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // Материалы по археологии истории и этнографии Таврии. – Вып. VI. – Симферополь, 1998. – С. 667.
- ³⁰ *Иванов В. А.* Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. – С. 108.
- ³¹ *Vernadsky G.* Ancient Russia. – P. 241–242.
- ³² *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 206.

- ³³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 158–159, 172–173, 391–392, 403.
- ³⁴ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 172–173, 403.
- ³⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 42–43, 50–51, 172–173, 156–157, 162–163, 390, 394, 403.
- ³⁶ Бушаков В. А., Дрогобыч Н. Е. О происхождении ландшафтного термина «степь» // Степи Северной Евразии. Эталонные степные ландшафты: проблемы охраны, экологической реставрации и использования / Материалы III Международного симпозиума (Оренбург, 16–21 июня 2003 г.). – Оренбург, 2003.
- ³⁷ «Paludes autem Meotidas adeuntis annis (annis) V immobiliter permanserunt. Anno ergo VI exeuntes in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Belar casu reppererunt (reperiunt), quos cum rebus eorum in paludes Meotidas cursu celeri deduxerunt. Accidit autem principis Dule Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendi, quarum unam Hunor et aliam Mogor sibi (suam) sumpsit in uxorem. Ex quibus mulieribus omnes Hunni sine Hungari originem assumpsere». – Simonis de Keza. Gesta Hungarorum // Historicae Hungaricae fontes domesticae. – Pars Prima Scriptores: 2. – Lipsae, 1883. – P. 55–56; Nady B. A czodasrarvas modaja // Ethnographia. – N 38. – Budapest, 1927. – Old. 164; Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. – С. 198–199.
- ³⁸ Про різні гіпотези походження потамоніма див.: Желєзняк І. М., Корєпанова А. П., Масєнко Л. Т., Стрижак О. С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 83–84.
- ³⁹ Див.: Етимологічний словник української мови. У 7-ми томах. – К, 1982. – Т. 3 (Кора – М). – С. 206–207, 209.
- ⁴⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991. – С. 158–161;
- ⁴¹ Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства. – СПб., 1869. – С. 25–26.
- ⁴² Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 162–163, 394; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1991. – С. 162–163.
- ⁴³ Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – М.; Иерусалим, 1997. – С. 78–79.
- ⁴⁴ Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997. – С. 171.
- ⁴⁵ Угорсько-український словник. – Будапешт; Ужгород, 1961. – С. 421–422.
- ⁴⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991. – С. 158–161.
- ⁴⁷ Moravcsik Gy. Commentary // Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. – V. 2. – London., 1962. – P. 147; Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 349; Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. – С. 145.
- ⁴⁸ Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 83.
- ⁴⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 158–159.
- ⁵⁰ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. – Leipzig, 1903. – S. 35–40
- ⁵¹ Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. – М., 1963. – С. 214, прим. 115.
- ⁵² Rona-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. – Budapest, 1999. – P. 288.
- ⁵³ Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства. – С. 114–116, прим. 48; Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1989. – С. 166–167.
- ⁵⁴ Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даства. – С. 26–27.
- ⁵⁵ Gyula (title) // [http://en.wikipedia.org/wiki/Gyula_\(title\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Gyula_(title)).
- ⁵⁶ Doerfer K. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen und besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. – Bd. III: türkische Elemente im Neupersischen (ẓīm bis kāf). – Wiesbaden, 1967. – S. 3–6, 610.
- ⁵⁷ Gesta Hungarorum // http://en.wikipedia.org/wiki/Gesta_Hungarorum; Chronicon Pictum // http://en.wikipedia.org/wiki/Chronicon_Pictum.
- ⁵⁸ Угорсько-український словник. – С. 290.
- ⁵⁹ Угорсько-український словник. – С. 347.
- ⁶⁰ Doerfer K. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. – S. 610.
- ⁶¹ Бушаков В. А. О происхождении титула калга в Крымском ханстве // Ватан. – 1991. – № 3 (6).